

об'єднав представників не лише різних етносів, а й різних етнолінгвістичних сімей: індоевропейської, уральської та алтайської. Індоевропейська етнолінгвістична сім'я представлена шістьма групами народів: слов'янською (українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, болгар); романською (молдавани, румуни); албанською (албанці); грецькою (греко-татари, греко-еліни); індійською (цигани); германською (німці, євреї).

Уральська етнолінгвістична сім'я представлена двома групами народів: фінською (естонці) та угорською (угорці). Алтайська етнолінгвістична сім'я представлена однією тюркською групою (гагаузи, татари, чуваші, караїми, кримські татари).

Пізнання основних параметрів етногеографічної структури потребує зіставлень даних переписів, які відбулись за часів Радянського Союзу та першого українського перепису 2001 року. Під час краєзнавчих досліджень етнічного складу населення варто виділити такі завдання: історія заселення території

області чи району, основні причини, що зумовили зміни загальної кількості населення та його етнічного складу; аналіз даних переписів населення для визначення структурних змін між різними етносами у межах адміністративних областей та районів.

Висновки. Підсумовуючи вище викладений матеріал, можна зробити висновок, що краєзнавчий аспект дослідження населення полягає у всебічному аналізі структури населення та визначенні співвідношення між різними національними групами у межах окремих адміністративних областей і районів, що здебільшого зумовлено тривалим історичним процесом заселення території нашої держави та її положенням на перетині європейської й азійської культур.

**Рецензент – доктор географічних наук,
професор П.Г. Шищенко**

Література:

1. Географічна енциклопедія України: У 3-х т. Т.1. А-Ж. – К.: УРЕ, 1989. – 416 с.
2. Дністрянський М.С. Етногеографія України: Навч. посіб. / М.С. Дністрянський. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 232 с.
3. Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С.А. Макарчука. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.
4. Заставний Ф.Д. Географія України. У 2-х кн. / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.
5. Обозний В.В. Краєзнавство: Навч. посіб.-практикум / В.В. Обозний. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 265 с.
6. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій / А.П. Пономарьов. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
7. Українська етнологія: Навч. посіб. / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
8. Всеукраїнський перепис населення [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrcensus.gov.ua/>

УДК 528.9

М.Г. Онищенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УНІВЕРСИТЕТСЬКА КАРТОСЕМІОТИКА В РАМКАХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРАКТИКУМУ

У статті розглянуто питання розвитку університетської картосеміотики. Представлено основні положення та завдання навчальної дисципліни з картосеміотики. Визначено види практичних робіт для засвоєння картосеміотичних знань. Висвітлено результати впровадження курсу в навчальний процес.

Ключові слова: університетська картосеміотика, картосеміотичні знання, картосеміотичний аналіз.

M. Onyshchenko

UNIVERSITY CARTOSEMIOTICS IN THE FRAMEWORK OF RESEARCH PRACTICE

The article is devoted to the development of university cartosemiotics. The main theses and tasks of the cartosemiotics educational course have been represented. The plans of practical tasks to master cartosemiotics knowledge have been defined. The results of the course application to the educational process have been determined.

Keywords: university cartosemiotics, cartosemiotics knowledge, cartosemiotics analysis.

М.Г. Онищенко

УНИВЕРСИТЕТСКАЯ КАРТОСЕМИОТИКА В РАМКАХ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПРАКТИКУМА

В статье рассмотрены вопросы развития университетской картосемиотики. Представлены основные положения и задачи учебной дисциплины по картосемиотике. Определены виды практических работ для усвоения картосемиотических знаний. Освещены результаты внедрения курса в учебный процесс.

Ключевые слова: университетская картосемиотика, картосемиотические знания, картосемиотический анализ.

Вступ. Науково-дослідний сектор картографії та геоінформатики кафедри геодезії та картографії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 2010–2013 рр. проводить роботи за темою «Теоретичні та прикладні картосеміотичні основи моделювання стану навколишнього середовища». Один із напрямів цієї роботи – розвиток університетської картосеміотики, а саме – розробка програми дисципліни «Науково-дослідницький практикум з картографії» та впровадження її у навчальний процес. Дисципліна викладається протягом семестру для закріплення теоретичних знань з картосеміотики, які отримали студенти під час вивчення професійно-орієнтованих дисциплін: картографічне креслення та оформлення карт, картознавство, проектування та складання карт, тематичні карти, проектування карт спеціального змісту, геоіконіка. Введення у навчальний процес питань теорії мови карти, прикладної картосеміотики є важливим і необхідним для студентів-картографів з огляду на потребу сучасного суспільства саме у високоякісних картографічних творах в умовах стрімкого розвитку електронних технологій, коли укладання карт стало доступно навіть нефакхівцям.

Вихідні передумови. Університетська картосеміотика – це розділ картосеміотики, пов'язаний з її викладанням в університетах у різних формах (дисципліна, спецкурс, семінари) картографам, географам та студентам інших спеціальностей. Питанням університетської картосеміотики значну увагу приділяє у своїх дослідженнях А. Володченко [2, 3]. Він вважає за необхідне викладати картосеміотику у вищих навчальних закладах не як додаток до курсів з оформлення або використання карт, а як самостійну дисципліну. Така практика вже існує у європейських ВНЗ (Німеччини, Росії, Швейцарії), де є певний досвід викладання картосеміотичних знань: практичний курс картографічної семіотики, теоретичні курси з картосеміотики, мови карти. Наприклад, курс з картосеміотики в Інституті картографії Дрезденського технічного університету включає лекції (поняття про картосеміотику та семіотику; статус картосеміотики, її структура; доісторичні карти і палеокартосеміотика; картосеміотичний метод досліджень; мова карти й комунікація) та семінар (семіотика й Інтернет).

Питання університетської картографічної освіти розглядають у своїх працях О.М. Берлянт [1] і Л.М. Даценко [4]. Зокрема вони акцентують увагу на необхідність засвоєння усіх накопичених знань в

картографії, що дозволяє використовувати набутий досвід для більш якісного розв'язання інноваційних завдань сучасної комп'ютерної картографії.

Мета статті – представлення результатів розробки практичного курсу університетської картосеміотики та отриманого досвіду у викладанні цієї дисципліни студентам-магістрам II курсу спеціальності «Картографія» для подальшого використання проведених досліджень у практичних і теоретичних курсах географо-картографічної освіти, а саме у царині картосеміотичних знань.

Виклад основного матеріалу. Сучасні картографічні твори є одним із важливих засобів пізнання реальної дійсності, основою для дослідження просторових і часових закономірностей глобального, регіонального та локального масштабів, прийняття народногосподарських рішень, розробки й обґрунтування наукових теорій і гіпотез, постановки дослідницьких задач.

Мета розробленої навчальної дисципліни – закріплення і поглиблення картосеміотичних знань з раніше вивчених курсів зі спеціальності; формування у студентів практичних навичок використання положень картосеміотичної науки про мову карти як універсальний засіб передачі комбінованої просторово-змістовної інформації. *Об'єкт* навчальної дисципліни – реальна дійсність, яка досліджується шляхом картографічного моделювання. *Предмет* – комплекс методологічних положень та методичних прийомів подання на картографічних моделях системно впорядкованої інформації про об'єкт досліджень. *Основні завдання* дисципліни:

- сформувані вміння застосовувати системний підхід при визначенні оптимального змісту картографічних моделей та обґрунтуванні їх інформаційного навантаження;
- навчити правильно застосовувати методичний інструментарій при проектуванні систем картографічних знаків;
- сформувані навички розроблення умовних позначень для картографічних моделей.

Вивчення дисципліни відповідно до сформульованої мети та основних завдань включає лише практичну підготовку, що полягає у виконанні індивідуальних завдань за варіантами. Загальний обсяг курсу – 162 години, в тому числі: практичних робіт – 119, самостійної роботи – 12, контрольних робіт – 12. Практичні роботи було розділено на три види: 1) дослідження тематичних карт, легенд карт різної тематики, способів і засобів зображення; 2) дослідження атласів як мета-семіотичних моде-

лей; 3) самостійна розробка легенд для різних картографічних моделей.

Для дослідження тематичних карт було підбрано найвдаліший, на нашу думку, для такої роботи атлас – *Комплексний атлас України* [5], в якому представлено понад 170 карт і картосхем (майже стільки ж їх було у знаменитому атласі В. Кубійовича видання 1937 р.), численні слайди, статистичні таблиці, графіки і діаграми. Цей атлас – картографічна енциклопедія України, яка виступає носієм певної геопросторової інформації; своєрідна проміжна ланка між серією тематичних карт і національним атласом. І хоча комплексний атлас – науково-довідкове видання 2005 р., цінність його інформаційного навантаження географічного, демографічного, політичного, соціально-економічного та культурного характеру не зменшується з часом. Структура атласу дозволяє вивчати різні за тематикою карти у такому контексті: історичний розвиток, природа, населення, економіка української держави; отримувати знання про природно-ресурсний, демоетнічний, господарський потенціал країни.

Виходячи зі змісту атласу практичні роботи для студентів поділено на кілька етапів: 1-й – вивчення, аналіз і оцінка карт природи, населення, промисловості та сільського господарства, послуг, історичних карт; 2-й – дослідження легенд карт природи та соціально-економічних; 3-й – дослідження знакових систем та способів картографічного зображення тематичних карт.

Метою 1-го етапу робіт є ознайомлення з методикою проведення аналізу карт і вивчення особливостей їх змісту й оформлення. У результаті цього студенти повинні знати основні види і тематику карт природи, населення, промисловості та сільського господарства, послуг, історичних карт, особливості їх змісту й оформлення; уміти проводити аналіз карт, складати їх описи, аналізувати й оцінювати їх якість; набути навичок роботи з картами різного змісту та досвід у читанні й аналізі карт.

Студенти виконують роботу в текстовій формі по одній з карт відповідного розділу в такій послідовності:

– *загальні відомості про карту*: а) назва карти, її тематика, призначення, територія картографування, вихідні дані, характер використання, способи кольорового оформлення; б) до якого класу, роду, виду, типу належить карта, є загальною або галузевою і т. ін.;

– *математична основа карти*: а) масштаб; б) проекція; в) компонування – розміщення елементів карти (картографічного зображення, елементів математичної основи, легенди, допоміжного оснащення, додаткових даних);

– *зміст і оформлення географічної основи карти*: а) елементи: гідрографія, кордони й межі, населені пункти та ін.; б) показники картографування (якісні й кількісні) кожного елемента географічної основи; в) способи картографічного зображення для кожно-

го елемента географічної основи; г) зображувальні засоби (колір, форма, розмір умовного знака, підписи тощо);

– *тематичний зміст карти*: а) елементи; б) показники картографування; в) способи картографічного зображення; г) зображувальні засоби; д) якість оформлення;

– *легенда карти*: умовні знаки та текстові пояснення, побудова безперервних і ступеневих шкал кількісних показників, тип легенди за змістом, складністю, обсягом і структурою;

– *допоміжне оснащення та додаткові дані карти*: врізки, графіки, діаграми, тексти, рисунки, фотографії тощо, їх характеристика;

– *загальний аналіз і оцінка карти*: повнота змісту карти відносно її призначення; інформаційне навантаження, сучасність карти; її достовірність; наукова, ідеологічна та інша цінність карти.

Макет компонування карти доцільніше подавати у графічному вигляді, а елементи географічної основи і тематичного змісту – у табличній формі для більш чіткого представлення інформації та якісного її засвоєння, а також полегшення подальшого порівняння при дослідженні легенд карт.

Наступний, 2-й етап – дослідження легенд карт природи та соціально-економічних карт – полягає у проведенні аналізу легенд з метою виявлення ступеня відображення явищ, які досліджуються, особливостей розміщення об'єктів та взаємозв'язків між ними; дослідження принципів логічної побудови легенд, відповідності відтворення та узгодження змісту в системах знаків. Для виконання роботи студент уважно вивчає легенди карт атласу на вибір (по 5 карт природи і суспільства), визначає розміри, форму, тип, положення легенд, кількість умовних знаків, їх групування; наочність та образність картографічних знаків і символів (кольорова гамма, розмір, малюнок, структура, межа сприйняття умовних знаків); виявляє особливості легенд карт природи та соціально-економічних карт. Результати дослідження представляються у текстовій і табличній формах.

Мета 3-го етапу робіт – вивчення знакових систем і способів картографічного зображення тематичних карт, виявлення особливостей використання їх для різних об'єктів картографування. Для виконання роботи студенти підбирають з атласу карти та проводять дослідження у такій послідовності:

– знайомляться з картами: визначають їх зміст, характер розміщення та особливості поширення об'єктів і явищ;

– уважно вивчають легенди карт, принципи їх побудови, виявляють сутність формулювань підрозділів для передачі повноти змісту карти; виявляють основні одиниці картографування;

– визначають графічні знакові системи за способами побудови: штрихові (точка, лінія, фігура, зображення), фонові або поєднані (штрихи й фон); встановлюють групи зображувальних засобів від-

повідно до характеру розповсюдження об'єктів і явищ: значкові, лінійні, площинні;

- встановлюють основні параметри знаків: форма (геометричні, літерні, художні, символічні); розмір (довжина, ширина, площа, об'єм); орієнтація, кольоровий тон, інтенсивність і світлота кольору; структура (поділ на частини, кольорові поєднання); текстура (розмір і комбінація елементів контуру за формою або кольором знаків);

- за використаними ознаками визначають способи зображення;

- досліджують передачу якісних і кількісних характеристик об'єктів і явищ; роблять висновок про відповідність легенди основним картосеміотичним принципам.

Результати дослідження представляються у табличній (виділяються такі елементи таблиці: показники картографування – загальногеографічні й тематичні, характеристика способів зображення елементів змісту, знакова система) і текстовій формах.

Для наступного виду робіт практикуму – дослідження структурних властивостей і особливостей атласів – студенти самі підбирають різні аналогові атласи (монотематичні, напівкомплексні або комплексні) з метою їх вивчення та тематико-модульного аналізу. Інформаційно-семіотичною одиницею аналогового атласу є його сторінка. Посторінкове підсумовування карт показує інформаційне навантаження атласу в сторінках і процентах. За основу картосеміотичного підходу визначення модульної структури атласу покладено інформаційно-семіотичне структурування окремого атласу з наступним дослідженням інформаційних властивостей їх компонентів або модулів. У такому контексті традиційний атлас можна досліджувати як аналогову інформаційну систему, що містить різні інформаційно-семіотичні модулі [3].

При виконанні практичної з картосеміотичного аналізу картографічних творів як моделей реальної дійсності студенти повинні провести семіотичну характеристику з розрахунком процентного співвідношення структури сторінки: виділити певні картосеміотичні модулі в атласі, визначити їх територіальні рівні (при необхідності) та обсяг. Результати картосеміотичного аналізу представляються текстом і таблицею, картосеміотичний потенціал картографічного твору (прийнятий за 100 %) – діаграмою зі структурними частинами: картний модуль, текст, генеральна легенда, фото, графіки й діаграми, рисунки, слайди, таблиці, аеро- та космічні знімки, інші модулі.

Мета завершальної роботи практикуму – бути практичних навичок у розробленні умовних позначень для картографічних моделей і створенні легенд. Студенту необхідно виконати такі роботи: вивчити й провести аналіз легенд карт обраної тематики; розробити умовні знаки тематичних об'єктів; побудувати й оформити легенду карти, згрупу-

вавши знаки в логічній послідовності з урахуванням значення використаних показників.

Паралельно з практичними роботами студенти проводять і самостійну роботу, що здійснюється за допомогою атласів і карт та спрямована на розвиток у студентів здатності до самостійного аналітичного мислення. Теми для рефератів можуть бути такими: порівняння різних способів зображення, особливості легенд карт природи та соціально-економічних карт, етапи розробки легенди тематичної карти. Також за семестр студенти мають написати кілька контрольних робіт, питання в яких пов'язані з виконаними практичними, наприклад: класифікація карт за тематикою, особливості історичних карт, типи й форми легенд тощо.

Таким чином, виконуючи програму навчальної дисципліни, студенти отримують навички професійного використання різних картосеміотичних моделей, а саме: орієнтація за ними, дослідження їх структурних властивостей і особливостей, отримання і застосування на практиці картосеміотичних знань, а також засвоюють принципи конструювання картографічних легенд і набувають досвіду в розробленні умовних позначень для картографічних моделей. Формою підсумкового контролю є залік, складання якого проводиться за матеріалом, що вивчався протягом семестру. До заліку допускаються студенти, що повністю виконали навчальний план семестру: здали з позитивною оцінкою практичні роботи та отримали позитивні оцінки за контрольні роботи.

Висновки та перспективи подальших пошуків.

Досвід проведення практикуму з картосеміотики показує, що студенти-магістри в основному добре засвоюють і використовують картосеміотичні знання, професійно проводять аналіз картосеміотичних моделей різного виду й тематики, орієнтуються у питаннях мови карти. Але певні проблеми постають при самостійному проектуванні умовних знаків і побудові легенд. Основні труднощі виникають при створенні штрихових знаків: фігур і зображень, коли не враховуються зображувальні можливості штрихових елементів, рівень їх сприйняття, особливості розміщення їх на карті. Студенти або вибирають графічні засоби, що нерационально і неадекватно відтворюють зображувальні ознаки об'єкта, або не враховують принципи генералізації та узагальнення. Тому одним із важливих завдань університетської картосеміотики в системі географо-картографічної освіти є необхідність приділяти більше уваги саме питанням практичного закріплення теоретичних картосеміотичних знань, зокрема вдалого й однозначного оформлення графічного образу.

**Рецензент – доктор географічних наук, доцент
Л.М. Даценко**

Література:

1. Берлянт А.М. Университетская географическая картография и ее связи со школьным образованием [Текст] / А.М. Берлянт // География в школе. – 2005. – № 7. – С. 17-23.
2. Володченко А. Об атласной картосемиотике [Текст] / А. Володченко. – Картографія та вища школа: Зб. наук. праць. – К.: Ін-т передових технологій, 2006. – Вип. 11. – С. 9–14.
3. Володченко А. Картосемиотика: Тлумачний міні-словник [Текст] / А. Володченко, В. Шевченко, Н. Полякова. – Дрезден: Технічний ун-т, 2009. – 34 с.
4. Даценко Л.М. Навчальна картографія в умовах інформатизації суспільства: теорія і практика: [Монограф.] / Л.М. Даценко. – К.: ДНВП «Картографія», 2011. – 228 с.
5. Комплексний атлас України. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – 96 с.

УДК 551.4

Д.М. Писарєв

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРОФЕСОР МИКОЛА ИЗМАЙЛОВИЧ ДМИТРИЄВ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Автор дає оцінку діяльності професора Харківського університету Миколи Измайловича Дмитрієва, характеризує його наукові ідеї та спосіб мислення. Стисло розглянуто деякі наукові праці вченого та їх значення для сучасної геоморфології.

Ключові слова: М.І. Дмитрієв, геоморфологія, тераса, зледеніння, Харківський університет, Дніпро.

D. Pisarev

PROFESSOR MYKOLA IZMAILOVYCH DMYTRIEV AND HIS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF GEOMORPHOLOGIC KNOWLEDGE

The author gives an estimate of Kharkiv University's professor Mykola Izmailovych Dmytriev, characterizes his scientific ideas, way of thinking. Some scientific research papers and their significance for modern geomorphology are briefly explained.

Keywords: M.I. Dmytriev, geomorphology, terrace, glaciations, Kharkiv University, Dnieper.

Д.Н. Писарєв

ПРОФЕСОР НИКОЛАЙ ИЗМАЙЛОВИЧ ДМИТРИЕВ И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Автор дає оцінку діяльності професора Харківського університету Миколая Измайловича Дмитрієва, характеризує його наукові ідеї та образ мислення. Коротко розглянуто деякі наукові праці вченого та їх значення для сучасної геоморфології.

Ключевые слова: Н.И. Дмитрієв, геоморфологія, тераса, оледенення, Харківський університет, Дніпро.

Вступ. Останнім часом постала необхідність систематизувати досвід учених, які займалися класичними геоморфологічними дослідженнями. Починати треба з фундаторів – тих, хто закладав основи науки. Одним з таких учених був Микола Измайлович Дмитрієв. Він є співзасновником (разом

із професором Д.М. Соболевим) Харківської геоморфологічної школи, його праці стали рушійною силою наукових напрямів того часу [7].

Вихідні передумови. Автором проаналізовано публікації з цієї проблематики. Одна з останніх робіт – стаття І.Г. Черваньова, Л.Б. Поліщук,